چەند سەرنجێکی ڕێزمانی دەربارەی

لێکۆڵینەوەیەك لەسەر پاشگری «کە» ، لە زمانی کوردی دا

محمد احمد سعید

« لێکۆلینەوەیەك لە سەر پاشگری «کە» لـــە زمانی کوردیدا »

ئەگەر بێتو بەسـەرنجێکی وردو ڕێزمانی‌یەوە لە زمانی کوردی بکۆڵینەوە ، دەرئەکەوێ کە زمانی کوردی زمانێکی فرەگرە . مەبەست لە فرەگریش ئەوەیە کە کۆمەڵی پێشگرو پاشگرو ناوگر هەن ئەچنە سەر ووشەکانی « وشەی سادە ، لێکدراو » وشەی تازە پێك ئەهێنن بە واتا پاشگر یا پێشگر بچێتـــە سەر هەر وشەیەکی سادە یان ئێکدراو ، وشەیەکی ئاڵۆز دروست ئەکات .

ئەمەش بەڵگەی ڕەسەنێتی زمانـــی کوردی‌و یەکێکە لە خاسیەتەکانی کــە بووەتە هۆی دەوڵەمەند کردنی چ لە ڕوی زمانو چ لە ڕوی ڕێزمانەوە وە فراوان کردنی‌و زیاد کردنی وشەکانی .

ئەم پاشگرانە یان پێشگرانە لە کاتی خۆی‌دا هەر یەکەیان وشەیەکی واتا دارو پڕ مانا بووە . بەڵام بــە پێی دەورو زەمانو سووڕانی چـــــەرخ گۆڕانیان بەســـەردا هاتووە . وە هــەندێ لــە دەنگــەکانیان تێ چووە . تا بەم جۆرە ماوونەتەوە کە لە ڕێزماندا بە زیادیەك ناو ئەبرێن . لە زۆر شوێن ئەرکـــی ڕێزمانیان هەیە . وەك :

هەڵ ، دا ، وەر ، ەوە ، «کە» ، ك ، ن ... تا دوایی ..

لەم چەندانەدا نووسینێك دەربارەی پاشـــگری «کە» لە ژمارە «٥١» ی ساڵی ١٩٧٨ ی گۆڤـــاری ڕۆژی کوردستان دا لە لایەن کاك عبد القادر محمد امینەوە بڵاو کرایەوە . بە ناونیشانی (لێکولینەوەیەك لە سەر پاشگری «کە» لە زمانی کوردی دا) (١) جا لەم نووسینەدا منیش ئەمەوێ هەندێ سەرنج بخەمە ڕوو لەو بارەوە .

گەر بەو لێکولینەوەیەدا بچینەوەو بیخەینە بەر تیشکی لێکۆڵینەوەی ڕێزمانی‌یەوەو بـــە وردی لێ‌ی بدوێین بۆمان دەر ئەکەوێ کە لە هەڵەو کەم‌و کورتی بەدەر نی‌یە وە هەروەها ناوەڕۆکی وتارەکەش لە گەڵ ناونیشانەکەی دا ناگونجێ . چونکە لە زۆر شوێنی‌دا خۆی لە جەوهەری باسەکە شاردووەتەوە چووەتە ناخی چەن باسێکی ترەوە باسی چەند ئامرازێکی وەك «ێك» بۆ نەناسراویی ناوە و «ەکە»ی بۆ ناسینی ناوو پاشگری « ك ، ik » ئەکات کە پەیوەندیان بـــە ووتارەکەوە نی‌یە . سەرەڕای ئەوەش بە شێوەیەکی زانستانە لێ‌یان نەدوواوە و هەندێ کەم‌و کورتـــی خستووەتە ناویەوە . کە ئەمەش بۆ باسێکی زمانەوانی وا ورد دەست نادات .

بێ‌گومان باسێکی ڕێزمانی وا ، لێکۆڵینەوەیەکی زۆرو ووردو شارەزاییەکی تـــەواوو خۆ مانـــدوو کردنێکی باشی ئەوێ .

پێش ئەوەی بێمە سەر ئەوەی کە بابەتەکە هەڵبەنکێنم‌و سەرنجەکانم بخەمە ڕوو . ئەمەوێ بڵێم کە ووتارەکە چەن خاڵێکی وای تیا هەیە شایانی ئەوەن بڵاو بکرێنەوەو جێگای ڕەخنە نین . بەلام ئەوەی سەرباسی ئەم ووتارەیە مەبەستم ئەو هەڵانەیە کە کاك عبدالقادر ڕێی پێ نەبردووەو شایانی ئەوە نین کە وا بڵاو بکرێنەوە . با واز لەوەش بێنین‌و بێینەوە سەر سەرنجەکان

١ ـ کاك عبد القادر ئەنووسێ ، پاشگری « کە ، ك » لە زمانی کوردی دا کە یەکێکە لەو پاشگرانە کە دەبێتە هۆی دەوڵەمەند کردنی زمانە کەمان .

لێرەدا هەردویانی بە یەك پاشگر داوەتە نووسین لە کاتێکدا گەر وەکو پاشگر سەیریان بکەین جیاوازیان لە نێوان دا هەیە . . وەك

دڕ + ك ـــــ دڕك . « ك ، ik »

لووت + کە ـــــ لووتکە . « کـە ، ke »

٢ ـ لە باسی «کە» دا ئەنووسێ‌و ئەڵێ «کە» یەکێکە لەو پاشگرانە کە ناوی ناسراو دروست ئەکات وەکو ئەم ناوانە کچ ، کوڕ ، پیاو ، کچەکە ، کوڕەکە ، پیاوەکە ، بۆ دروست کردنی ناوی شوناسی «ناسراو» ئامرازی «ەکە» بەکار ئەهێنری اووتکە نەك پاشگری «کە» وەك لە نموونەکانی خۆی‌داو ئەم نموونانەش دا دەرئەکەوێ :

بەرخ + ەکە ـــــ بەرخەکە

هەنار + ەکە ـــــ هەنارەکە

بەلام لە هەندێ شوێن‌دا ئامرازەکە وەکو «کە» دیار ئەکەوێ بەتایبەتی ئەو ناوانەی کە بەدەنگی بزوێن کۆتاییان هاتووە وەك :

وشە + ەکە ـــــ وشەکە

مامۆستا + ەکە ـــــ مامۆستاکە

دۆ + ەکە ـــــ دۆکە

هەرمێ + ەکە ـــــ هەرمێکە

هۆی ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە دوو بزوێن تووشی یەك ئەبن بزوێنی کۆتایی وشەکەو بزوێنی سەرەتای « ەکە » لەو نێوانەدا یەکێکیان تێ ئەچێ ، لە بزوێنە درێژەکاندا وەك وشەکانی نموونەی دووەم‌و سێیەم‌و چوارەم بزوێنی سەرەتای « ەکە » تێ ئەچێ . چونکە نایێ دوو بزوێن بەدوای یەکدا بێن . جا بزوێنە درێژەکە وەك خۆی ئەمێنێتەوە. جاری‌واش هەیە بۆ ئەوەی هەردوو بزوێنەکە بپارێزرێ دەنگێکی نیمچە بزوێن « ی ، y » ئەچێتە نێوانیانەوە . دەوری دەنگی « کونسونانت ، نەبزوێن » ئەبینێ ، وەك :

گا + ی + ەکە ـــــ گایەکە

دۆ + ی + ەکە ـــــ دۆیەکە

لێرەشدا ئامرازی ناسراو شوناسی ئەبێتە « یەکەی لە جیاتی « ەکە » یە .

٣ ـ هەر لە هەمان پەرەگراف دا باسی ئامرازی نەناسراوی کردووە کە لە ناونیشانەکەوە دوورە وە پەیوەندی بە پاشگری «کە» موە نی‌یە . بەلکو ئامرازێکە ناو بەناوی نەناسراو ئەکات وەك :

بەرخ ـــــ بەرخێك .

نە « ەکە » ی ناسراو پاشگری « کە » یە . وە نە «ێك» پاشگرە وەکو نوسەر ئەڵێ بەڵکو هەردوویان ئامرازی ناسراوو نەناسراون .

٤ ـ دێتە سەر ئەوەی کە باسی دەوری «کە» بکات ، ئەوەی شایانی باس بێت لێرەدا وەکو پاشگر ئەدرێتە قەڵەم . بەلام لە هەندێ شوێن‌دا بە تەواوی بۆی نەچووە . وەك ئەڵێ ناو لە ئاوەڵناو دروست ئەکات . ئەو مانایەی کە ناوی یەکەم هەیەتی دەگۆڕێت بۆ ناوێکی تر وەك :

پیس + کە ـــــ پیسکە

جوان + کە ـــــ جوانکە (٢)

یەکەمیان جێی خۆی نی‌یە چونکە پیس خۆی ئاوەڵناوە وە پیسکەش هەر ئاوەڵناوە . جگە لەوەش کە ئەڵێ ئەو مانایەی کە ناوی یەکەم هەیەتی دەگۆڕێت . ئەویش هەر هەڵەیە ئەبوایە بینوسیبایە ئەو مانایەی کە ئاوەڵناوی یەکەم‌یان وشەی یەکەم هەیەتی دەگۆڕێت .

٥ ـ ناو لە فرمان دروست ناکات بەڵکو لە ڕەگی فرمان .

یان ڕەگی چاوگ . « کە » ئەچێتە سەر ڕەگی فرمان یا ڕەگی چاوگ ناو دروست ئەکات . فرمان‌و ڕەگ جیاوازن . فرمان نیشانەیە بۆ « کات ، دەم » دەربڕینی « کاتەکان » . بەلام ڕەگ ناوکی چاوگە یان ڕەگی فرمانە . وەك ئەو نموونانەی کە خۆی هێناویەتیەوە .

٦ ـ ئەڵێت « کە » دەبێتە مەرج وە ئاوەڵکار وە ئامرازی پەیوەندی لە زمانی کوردی‌دا ، کۆمەڵێ نموونەی بۆ هێناوەتەوە . لە کاتێکدا لە هەموویاندا

هەر ئامرازی پەیوەندین لە ڕستەیەکی ئاڵۆزدا وەکو :

ئەگەر تۆ نەڕۆیت منیش ناچم ، ((بۆ مەرج))
تۆ کە هاتی من دەمنووسی ، ((ئاوەڵکار))
نامەکەی کە تۆ هێنات من بردم ، ((ئامرازی پەیوەندی))

هەرسێ ڕستەکە ئاڵۆزن وە خۆم بە ئەنقەست پاش‌و پێشیانم خست . بریتین لە دوو بەش یان دوو ڕستە . ئەو بەشەی کە ئامرازەکەی تیایە پێی ئەوترێ « لاڕستە » ئەوی تر « شاڕستە » ڕستەی سەرەکی .

لا ڕستەکەش وەسفی کردارەکە ئەکات کرداری ناو شاڕستەکە . وە ئامرازی « کە » ش پەیوەندی نێوانیان دەرئەخا ، بەلام ئەگەر ئێمەئامرازەکە دەر بهاوین ئایا مانای ڕستەکەئەگۆڕێ یا نەء وەکو :

تۆ نەڕۆیت منیش ناچم ،
تۆ هاتی من دەمنووسی
ئەو نامەیەی تۆ هێنات من بردم

لێرەدا مانای ڕستەکان نەگۆڕاون بەلام لە ڕوی پێکهاتنەوە گۆڕانیان بە سەردا هاتووەو بوونەتە ڕستەی لێکدراو بەلام لەوانەی پێشوودا ڕستەی ئاڵۆزن ...

٧ ـ لە باسی پاشگری « ك ، ik » دا لە هەندێ شوێن بە هەڵەدا چووە،وەکو لە خاڵی‌دووەمدا ئەڵێ ئەبێتە هۆی دروست کردنی ناو لە ناو بەلام لە هەندێ نموونەکانی دا بۆی نەچووە وەك

دڕ ـــــ دڕك ، تەڕ ـــــ تەڕك . (٣)

کە دڕو تەڕ هەردوکیان ئاوەڵناون نەك ناو . دڕ بۆ سەگی هار یان یەکێکی بێ حەیا بەکار ئەهێنرێ یاخود بە شتێ ئەوترێ کە زبر بێت . وە «تەڕ» ئاوەڵناوە ئەبوایە لە خاڵی سێیەمدا باسی بکردایە .

٨ ـ بێینەوە سەر ناونیشانی ووتارەکەو ناوەڕۆکی ئەبینین جیاوازیەکی زۆریان لە نێواندا هەیە . ناونیشانەکە دەربارەی پاشگری «کە» یە . ناوەڕۆکەکەش باسی ئامرازی «ەکە» ، «ێك»ی ناسراوو نەناسراوە . بەوەوە نەوەستاوە چووە لە جیاتی ئامرازی «ەکە» پاشگری «کە»ی نووسیوە کە ئەمەش ناچێتە چوار چێوەی باسی ڕێزمانیەوە وە هەروەها پاشگری «کە»ی بۆ ئامرازی پەیوەندی بەکار هێناوە کە گوایە ئەو دەورە ئەبینێ .

پاشگری «کە» وەکو پاشگر سەیر ئەکرێ‌و ئەچێتە سەر ناو ، ئاوەڵناو یا ڕەگی چاوگ « ڕەگی فرمان » تادوایی .

ئەبێتە هۆی گۆڕینیان چ لە ڕوی مانلو چ لە ڕوی پێکهاتنەوە .

وەك

ناوی سادە لووت ـــــ لووتکە
ئاوەڵناو پیس ـــــ پیسکە ـ ترش ـــــ ترشکە
ڕەگی فرمان فڕ ـــــ فڕکە

بەلام بەکار هێنانەکانی تری «کە» هەمووی هەڵەن چونکە هیچیان پاشگر نین بەڵکو ئامرازن‌و دەوری خۆیان هەیە بەپێی ڕستەو شوێنی ڕێزمانیان کە لە پێشەوە باس کرا .

وە هەروەها ئەمەوێ ئەوە بخەمە ڕوو کە پاشگری «ك» لە بنەڕەتدا تەنها ئەو دەنگە نیەیە بەڵکو بزوێنێکی کورتیشی لە گەڵدایە وەك « ik » هەرچەندە ئەمەش لە ڕێنووسی کوردیدا دیار ناکەوێ چونکە نووسینی کوردی بە « ئەلف و بێ » ی عەرەبی ئەنووسرێ . وە تائێستا ئەم دەنگە نیشانەی بۆ دانەنراوە وەك لە وشەی « دل ، Dil » « پر ، Pir » دا دەر ئەکەوێ .

لە کۆتاییدا هیوا دارم کە بەم وتارە سوودێکم گەیاندبێ ...

سەرچاوەکان

(١) گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ژمارە (٥١) سالی ١٩٧٨ لاپەرە «٥٦»

(٢) کە باسی ڕەگی فرمان کراوە . لەم ڕووەوە سەرنجێکم هەیە کە نوسەری وتار فەرامۆشی کردووە ئەویش ئەوەیە کە «کە» خۆی ڕەگی فرمانە یاخود ڕەگی چاووگە « کردن » وەك لەم ڕستەیەدا
من ئەم تاقی کردنەوەیە ئەکەم

(٣) گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ژمارە «٥١» سالی ١٩٧٨ لاپەرە «٥٧» ●